

О.В. Дяченко, Д.К. Черновол

СКЛАД СІМ'Ї НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Статтю присвячено розрахункам середньої кількості мешканців однієї будівлі у населення томашівської групи західно-трипільської культури за ознакою корисної площі споруд. Отримано показники середнього складу нуклеарної та великої патріархальної сім'ї, що відповідають розрахункам загальної кількості споруд, які одночасно функціонували на поселеннях. Результати дослідження узгоджуються із відповідними палеоекономічними розрахунками.

Ключові слова: Східна Європа, енеоліт, трипільська культура, реконструкція сім'ї.

Одним із головних напрямів реконструктивної археології є аналіз демографічного розвитку суспільств, що зійшли з історичної арени. Оцінка чисельності мешканців окремих пунктів та їх комплексів, розрахунки щільності населення мають важливе значення у дослідженні проблем взаємодії соціуму та природи.

Однією з найважливіших складових у розрахунках кількості населення за матеріалами поселень є визначення середнього складу сім'ї (середньої кількості мешканців одного будинку). Обґрунтованість використання запропонованих показників визначає коректність подальшого аналізу кількісних та якісних демографічних характеристик досліджуваного суспільства. Запропоновану статтю присвячено оцінці середнього складу сім'ї населення томашівської локально-хронологічної групи західно-трипільської культури.

Короткий історіографічний огляд. В археології традиційно використовують кілька підходів до визначення чисельності населення, кожний з яких базується на аналізі окремих категорій джерел. Такими джерелами виступають поховання та поселення, матеріальна культура, харчові рештки, екологічний потенціал середовища проживання й етноісторичні паралелі (Hassan 1978, p. 51). Досить часто дослідники використовують відразу кілька підходів для отримання більш надійних результатів. За винятком поховань, які не є властивими для більшості локально-хронологічних утворень кукутень-трипільської спільноти, та решток матеріальної культури, через складність їх аналізу та інтерпретації, вказані джерела залучали-

ся для встановлення демографічних характеристик трипільського суспільства. Чисельність мешканців трипільського поселення здебільшого визначається як добуток кількості будинків на середній склад їхніх мешканців (середній склад сім'ї). Кількість будинків отримують множенням коефіцієнта відносної щільності забудови пам'ятки на її площу. Зупинимося на запропонованих дослідниками показниках середнього складу мешканців одного житла.

Виходячи із кількості печей, розташованих в окремих будівлях, та етнографії північно-американських індіанців, Т.С. Пассек оцінювала чисельність населення селища Коломийщина I у 500 осіб (Пассек 1949, с. 150). Близькі до цих результати отримав С.М. Бібіков. Середній склад мешканців одного будинку (до 15 осіб) розраховано за критерієм площі житлових камер споруд. Дослідник зазначав, що, із певними відхиленнями, житлова частина будинку сягала 2/3 його загальної площі (Бібіков 1965, с. 51–52).

З огляду на сучасний стан дослідження трипільського домобудівництва, вказані висновки потребують певних зауважень. Т.С. Пассек та С.М. Бібіков розглядали «площадки» як залишки попередньо випаленої долівки одноповерхових глинобитних будівель. Скупчення ошлакованої обмазки пов'язувалися із тривалою дією вогню на одному місці та інтерпретувалися як залишки печей. Із наявності двох—чотирьох подібних скупчень на одному майданчику дослідники виводили багатокамерні житла, в яких мешкало кілька сімей. В основі сучасних поглядів на інтер'єр та житлобудівництво «трипільців» лежать праці В.І. Маркевича та К.В. Зінковського (Маркевич 1974; Зінковський 1975).

Вони доводять, що «площадки» утворилися внаслідок деструктивної дії вогню під час ритуального спалення поселення. Відповідно, скупчення ошлакованої обмазки слід пов'язувати із локальними високотемпературними режимами, що виникали при горінні конструкції.

Слідом за С.М. Бібіковим, В.О. Круц пропонує показник середнього складу сім'ї (5—6 осіб), взятий з історико-етнографічних даних (Круц 1987; 1989, с. 117—126; 1993, с. 31). М.Ю. Відейко виходить із співвідношення одно- та двокамерних споруд, реконструйованих за матеріалами Майданецького, і пропонує цифру 6,6 мешканців одного будинку (Відейко 1992, с. 9—11). О.Г. Корвін-Піотровський отримав середній склад нуклеарної сім'ї (3,5—4,5 особи) шляхом моделювання, результати якого перевірів розрахунками, що базуються на показнику 5—6 м² площі житлової камери споруди на одну особу (Колесников А. 1987; 1993, с. 36—41).

Д.К. Черновол запропонував оцінювати середній склад мешканців не за критерієм житлової, а за критерієм корисної площі споруди (доповідь на I Міжнародній археологічній конференції пам'яті І. Герети). Саме цей показник, на думку дослідника, безпосередньо вказує на кількість мешканців одного житла.

Варто зауважити, що результати розрахунків орних угідь, які нещодавно провела А.В. Ніколова, входять в серйозні протиріччя із деякими з розглянутих палеодемографічних оцінок. Якщо палеоекономічні та палеодемографічні реконструкції для малих селищ не суперечать одна одній, то для Тальянок та Майданецького потенційні посівні площі та врожайність зернових (Ніколова 2002; Ніколова, Пашкевич 2003, с. 92—93) не відповідають показникам, запропонованим В.О. Круцом та М.Ю. Відейком (відповідно, 12 та 6—9 тис. осіб, що одночасно проживали на поселеннях протягом 50 років).

Аналіз наведених робіт дозволяє зробити деякі зауваження щодо розрахунків середньої кількості мешканців трипільського житла.

1. Критерієм визначення чисельності мешканців є простір споруди, вільний від внутрішньої забудови. Відтак, актуальним завданням дослідження є аналіз особливостей інтер'єру жител. Оскільки матеріальна культура змінюється у часі та просторі, такий аналіз має проводитися із врахуванням локально-хронологічної належності пам'яток.

2. Необхідно з'ясувати відповідність (або її відсутність) між загальними розмірами другого поверху споруд, розмірами житлового приміщення та корисною площею.

3. Доцільним є зіставлення отриманих показників із результатами моделювання та економічним потенціалом населення.

Аналіз джерел. Систематизація вихідних даних. Для аналізу особливостей конструкції та інтер'єру жител використано матеріали розкопок поселення Тальянки (третя фаза розвитку томашівської локальної групи). Добірку складають рештки 41 споруди, досліджені протягом 1981—2008 рр. Вони розкопані у різних частинах пам'ятки і складають близько 2 % від орієнтовної загальної кількості споруд.

Житла мали двоповерхову конструкцію. Незалежно від розмірів, будівлям властиві певні особливості функціонального призначення приміщень та розташування елементів інтер'єру (Круц 1990; 2003, с. 75). Перший поверх мав господарське призначення, другий — господарське та житлове. На другому поверсі було два приміщення: вхідне (сіни) та власне житлове. Вхідне та житлове приміщення розділені поріжком та «гребенем», утвореним завалом простінка. У сінях зазвичай фіксуються залишки «робочих місць» — коритець для розтирання зерна, вимосток, зернотерок. Там само, як правило, знаходять розвали посуду.

Інтер'єр житлового приміщення можна умовно розділити на об'єкти господарсько-побутового (піч, подіум) та сакрального призначення (вівтар). Піч завжди розташована справа від входу. Здебільшого вона фіксується за залишками череня у вигляді кількох нашарувань випаленої глини з домішками піску в складі формувальної маси. Фрагменти склепіння, виконані із глини з домішками полови, наявні дуже рідко. В більшості випадків піч мала прямокутну форму, в середньому завбільшки 4 м². Її довга сторона розташована паралельно довгій осі житла. В окремих випадках виявлено припічне підвищення, розташоване вздовж протилежної до входу короткої стіни печі і орієнтоване перпендикулярно до довгої осі споруди. Його довжина відповідає довжині короткої стіни печі, ширина — близько 0,4 м.

Зліва від входу, вздовж довгої стіни житлового приміщення, розміщено подіум. Його ширина коливається в межах 0,5—0,8 м, висота сягає 0,1—0,2 м. Виходячи із концентрації кераміки, на подіумі був розставлений посуд, переважно піфоси — великі тарні посудини, виконані з глини з домішкою полови і слідами випалу у багатті (Шумова 1985). Піфоси до певної міри також були частиною інтер'єру, оскільки вони встановлювалися стаціонарно. На подіумі іноді фіксуються валики для кріплення дна таких посудин («площадка» 2).

Округлий вітвар, зазвичай зі слідами заглибленого орнаменту, розташовувався біля торцевої стіни житла, навпроти входу. Відстань між вітварем та торцевою стіною коливається в межах 0,2—0,4 м. Діаметр вітваря складає 1,6—1,8, висота — 0,1—0,2 м.

Такій інтерпретації внутрішнього вигляду споруд відповідають особливості керамічних моделей жител. Моделі відкритого типу, що походять із пам'яток томашівської та чичельницької груп, передають аналогічну систему розташування елементів інтер'єру.

Для локалізації корисної площі будівлі із загальних розмірів житлової камери необхідно відрахувати простір, зайнятий об'єктами господарчо-побутового та сакрального призначення, а також простір, необхідний для їх експлуатації. До простору, необхідного для експлуатації елементів інтер'єру, належить прохід між піччю та подіумом. Зазвичай його ширина складає 1—1,5 м, а довжина визначається розмірами печі. Також сюди варто віднести простір підлоги другого поверху біля вітваря — себто близько двох метрів від торцевої стіни по довгій осі житла. Таким чином, корисною площею споруди є центральна частина житлового приміщення між протилежною до входу стінкою печі та вітварем по довгій осі та між подіумом і довгою стіною споруди — по короткій.

Спробуємо встановити відповідність між загальною площею споруд, розмірами житлових камер та їхньою корисною площею. Результати відповідних розрахунків зведено в таблицю (табл. 1). У кількох випадках стан збереженості «площадок» («площадки» 10, 15, 17, 18, 21, 23, 32) не дозволив встановити розміри житлових камер та особливості елементів інтер'єру.

Для більш об'єктивного аналізу вихідні дані згруповано за розмірами. Ранжування числових значень зумовлено специфікою добірки (табл. 2). Для запобігання плутанині, що виникає при незначних відхиленнях від загальних показників, значення об'єднано в групи без виділення дрібніших підгруп. Групи значень загальної площі споруд позначено літерами, групи значень площі житлової камери — арабськими цифрами, корисної площі жител — римськими. Систематизація матеріалу дозволяє виділити такі групи за розмірами.

Загальна площа другого поверху споруд. При ранжуванні показників варіаційний ряд зменшено до найбільших значень, об'єднаних в одну групу (табл. 2, б). Загалом виділено наступні групи (табл. 2, а, б):

А. 30—45 м²;

Б. 47,97—67,5 м²;

В. 72,5—105 м²;

Г. 139,5 м²

Площа житлової камери (табл. 2, в):

1. 25,6—33,75 м²;

2. 36—50 м²;

3. 55—78 м².

Корисна площа жител (табл. 2, г):

I. 6,5—9 м²;

II. 12,2—24 м²;

III. 35—39,7 м².

Дані щодо належності споруд до виділених за трьома критеріями груп із урахуванням їх кількісного та статистичного розподілу зведено в таблицю (табл. 3). При визначенні статистичного розподілу в межах груп, виділених за ознакою площі споруди, за 100 % прийнято загальну кількість жител в групах А (8), Б (17), В (8) і Г (1). Фіксується чітка та загалом передбачувана закономірність у відповідності груп А-1-I (62,5 %), Б-2-II (88,2 %) та В-3-III (37,5 %). Себто спорудам невеликих розмірів властива невелика площа житлової камери і така ж корисна площа, житлам середніх розмірів — середні показники житлової та корисної площі, житлам великих розмірів — високі показники. «Площадки», що мають відхилення від цієї системи, потребують додаткового аналізу.

На «площадці» 4, що належить до груп А-2-II, зафіксовано розмір сіней 0,5 × 4 м, а житлової частини — 9,5 × 4 м. Імовірно, сіни в цьому випадку не збереглися внаслідок відносно низької температури горіння. Умовно збільшивши їх довжину на 1 м, отримуємо загальну площу споруди 44 м², що дозволяє віднести її до груп Б-2-II.

Особливістю споруд 6, 28 (групи Б-1-II) та 19 (групи А-1-II) є диспропорційні показники площі житлової камери. Верхній граничний інтервал групи 1 на 2,25 м² відрізняється від нижнього межового інтервалу групи 2. З огляду на це, диспропорції можна пояснити станом збереженості «площадок» або ж незначним відхиленням у конструкції цих жител від усталеної традиції (її відображають споруди груп Б-2-II). Очевидно, таке саме пояснення має і належність «площадки» 1 до груп А-2-II, однак диспропорційні показники тут має вхідна частина.

«Площадки» 33 (групи В-3-II) та 40 (групи Г-3-II) є залишками споруд особливого типу — жител із прибудовами з боку сіней. Для таких споруд характерна наявність елементів інтер'єру (скоріш за все, господарчо-побутового призначення) в прибудові. Імовірно, до цього ж типу

слід відносити і «площадку» 41. Із врахуванням решток міжповерхового перекриття навпроти входу та «лакуни» у заляганні обмазки між сіними та зазначеним скупченням решток платформи, це житло належить не до груп В-2-II, а до груп В-2-III.

Будівлі 8, 36 (групи В-2-II) та 38 (групи В-3-II) відрізняються непропорційно великими розмірами сіней, завдяки чому вони належать до групи споруд, більшої за загальними розмірами другого поверху. Житлам 33, 38 та 40 та-

кож властиві диспропорційні показники площі житлової частини та корисної площі. Це зумовлено великими розмірами печей.

Таким чином, споруди поселення Тальянки умовно об'єднано в два типи — житла «стандартної» конструкції та житла із прибудовою з боку сіней. Систематизація будівель за ознаками загальних розмірів другого поверху, площі житлової камери та корисної площі дозволяє виділити три варіанти споруд першого типу. До першого належать невеликі житла

Таблиця 1. Параметри жител поселення Тальянки

№ «площадки»	Загальна площа, м ²	Площа житлової частини, м ²	Корисна площа, м ²	Джерела
1	49,5	36	14	Круц и др. 1981
2	56,25	45	19,2	Круц, Рыжов, Шумова 1982
3	64,4	46,92	15,8	Круц Рыжов, Шумова 1983
4	40	38	18	Там само
5	58,5	44,1	19,2	-//-
6	49,5	33,75	12,2	-//-
7	54	40,5	15,7	Круц и др. 1984
8	75	50	24	Там само
9	58,5	45	21	Круц, Рыжов, Клочко 1985
10	45	?	?	Там само
11	58	38	13,5	-//-
12	33,6	25,6	7,2	-//-
13	51,66	36,08	16,8	Круц, Рыжов, Клочко 1986
14	97,5	68,25	35,7	Там само
15	54	?	?	Круц, Рыжов 1987
16	61	42	17,6	Круц, Рыжов 1988
17	32	?	?	Круц, Рыжов 1989
18	55	?	?	Там само
19	44,8	32,8	12,6	Круц, Рыжов 1990
20	91,35	72,45	39,7	Круц, Рыжов 1993
21	65	?	?	Там само
22	51,75	38,25	15,7	-//-
23	44	?	?	-//-
24	67,5	50	20	Круц, Рыжов 1994
25	105	78	35	Круц и др. 1998—1999
26	54	38,25	15,7	Там само
27	38,28	26,84	6,5	Круц, Корвин-Пиотровский, Чабанюк 2000
28	47,97	33,62	13	Круц, Корвин-Пиотровский, Рыжов 2001
29	53,1	37,35	13,6	Там само
30	38	26	7,5	-//-
31	39,36	27,88	8,7	-//-
32	30	?	?	Круц и др. 2005
33	82,5	57,75	22,5	Там само
34	54	38,25	15,7	Круц и др. 2008б
35	54	42,75	19,2	Там само
36	72,5	50	16	-//-
37	42	12	9	-//-
38	79	55	24	Круц и др. 2008
39	60	45	16,8	Там само
40	139,5	61,2	15	Круц и др. 2008а
41	72,5	47,25	18	Там само

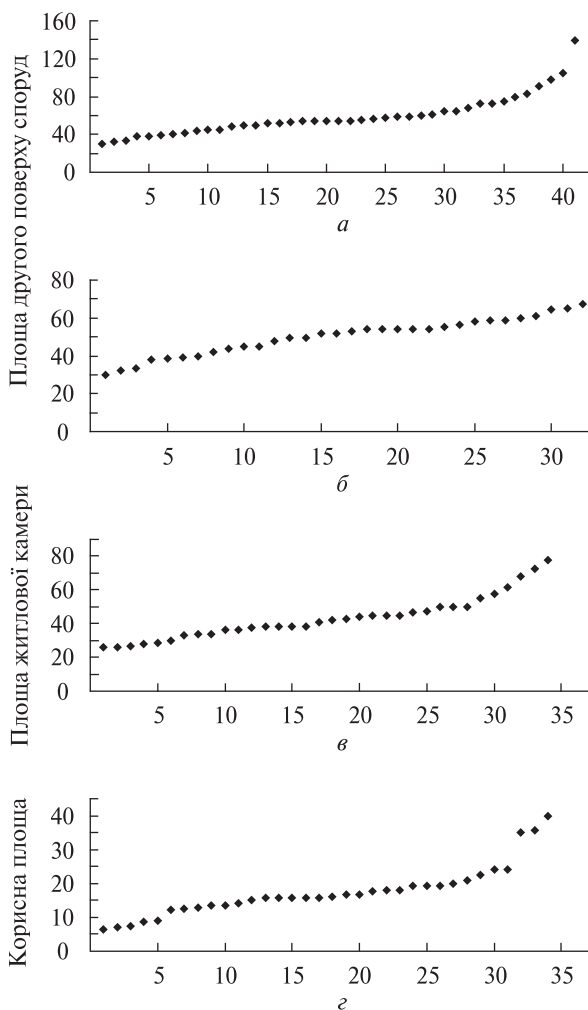
(5 або 14,7 % від загальної кількості жител із встановленими розмірами). Загальна площа другого поверху таких споруд коливається в межах 30—45 м², площа житлової частини становить 25,6—33,75 м², корисна площа — 6,5—9 м². До другого варіанта віднесено житла середніх розмірів (20 або 58,8 %). Загальний розмір другого поверху коливається в межах 47,97—67,5 м², площа житлової камери 36—50 м², корисна — 12,2—24 м². До третього варіанта належать споруди великих розмірів (3 або 8,8 %). Загальна площа другого поверху таких будівель становить 72,5—105 м², площа житлового приміщення 55—78 м², корисна — 35—39,7 м².

Спорудам другого типу (3 або 8,8 %) властиві такі показники: загальна площа другого поверху 72,5—139,5 м², площа житлового приміщення 47,25—61,2 м², корисна площа 15—22,5 м². За ознакою корисної площі споруди належать до групи II.

Будівлі із непропорційно великими розмірами сіней (3 або 2,9 %), очевидно, є «проміжною ланкою» між спорудами двох типів. Показники корисної площі (16—24 м²) дозволяють віднести ці будівлі до групи II.

Палеодемографічні розрахунки. Перейдемо до оцінки середньої кількості мешканців одного житла. Результат розрахунків визначають два показники — загальні значення корисної площі жител та відносний показник корисної площі, що в середньому припадає на одну людину.

Задля точності подальших розрахунків бралися до уваги лише споруди із чітко встановленим значенням корисної площі. Через специфіку їхнього залягання, зумовленою особливостями руйнації під час горіння або відхиленням від будівельної традиції, рештки кількох жител груп Б-2-П («площадки» 1, 6, 19, 28) не враховано.

Таблиця 2. Ранжирування жител за ознаками загальних розмірів (а, б), площі житлового приміщення (в) та корисної площі (г)

Визначення площі споруди, що в середньому припадає на одну людину, — одна з найбільш дискусійних проблем демографічної археології. Серед найбільш результативних досліджень цього напрямку варто відзначити роботи із палеодемографії індіанців півдня та півден-

Таблиця 3. Розподіл жител у виділених групах

Група за ознакою загальної площі	Група за ознакою площі житлової камери	Група за ознакою корисної площі	Кількість	Розподіл у групах А, Б, В, Г (%)
А	1	I	5	62,5
А	1	II	1	25
А	2	II	2	12,5
Б	1	II	2	11,8
Б	2	II	15	88,2
В	2	II	3	37,5
В	3	II	2	25
В	3	III	3	37,5
Г	3	II	1	100

ного заходу США. Матеріали цього регіону дозволяють корелювати дані археології та етнографії для ранньоземлеробських племен, які проживають у достатньо однаковому природно-географічному середовищі. Більшість із запропонованих дослідниками показників коливаються в межах 4–6 м² простору житла на одну людину (Longacre 1976; Hill 1978). Запропонованим цифрам не перечать результати відповідних робіт щодо ранніх землеробів Центральної Азії (Массон 1976, с. 112–113). Близькі показники використав О.Г. Корвін-Піотровський у підрахунках кількості східнотрипільського населення Подніпров'я (Колесников А. 1993, с. 36).

Спираючись на вказаний простір споруди, що в середньому припадає на одну людину, роз-

раховано орієнтовну кількість мешканців окремих жител і отримано середні показники для будівель окремих типів та варіантів (табл. 4).

Невеликим житлам типу 1 відповідають сім'ї із однієї—двох осіб (в середньому 1,3–2), спорудам середніх розмірів — сім'ї із двох—трьох або трьох—п'яти осіб (в середньому 2,9–4,3). Це дозволяє інтерпретувати розглянуті будівлі як помешкання нуклеарних сімей. Житла варіанта 1 належали подружжю без дітей, варіанта 2 — батьківській парі із одним—трьома дітьми. Запропонованим висновкам відповідають результати підрахунків для споруд із прибудовами (тип 2) та жител із непропорційно великим розміром сіней («перехідного» типу). Кількість мешканців таких будівель коливається в межах 3–5/6 осіб (у середньому, відповідно, 3,1–4,6 та

Таблиця 4. Розрахунки максимальної кількості мешканців споруд

Тип, варіант	№ «площадки»	Корисна площа	Кількість мешканців
Тип 1, варіант 1	12	7,2	1,2–1,8
	27	6,5	1,1–1,6
	30	7,5	1,3–1,9
	31	8,7	1,5–2,2
	37	9	1,5–2,3
	<i>В середньому</i>	<i>7,8</i>	<i>1,3–2</i>
Тип 1, варіант 2	2	19,2	3,2–4,8
	3	15,8	2,6–4
	4	18	3–4,5
	5	19,2	3,2–4,8
	7	15,7	2,6–3,9
	9	21	3,5–5,3
	11	13,5	2,3–3,4
	13	16,8	2,8–4,2
	16	17,6	2,9–4,4
	22	15,7	2,6–3,9
	24	20	3,3–5
	26	15,7	2,6–3,9
	29	13,6	2,3–3,4
	34	15,7	2,6–3,9
	35	19,2	3,2–4,8
39	16,8	2,5–3,8	
<i>В середньому</i>	<i>17,1</i>	<i>2,9–4,3</i>	
Тип 1, варіант 3	14	35,7	6–8,9
	20	39,7	6,6–9,9
	25	35	5,8–8,8
	<i>В середньому</i>	<i>36,8</i>	<i>6,1–9,2</i>
Тип 2	33	22,5	3,8–5,6
	40	15	2,5–3,8
	41	18	3–4,5
	<i>В середньому</i>	<i>18,5</i>	<i>3,1–4,6</i>
Споруди «перехідного» типу	8	24	4–6
	36	16	2,7–4
	38	24	4–6
	<i>В середньому</i>	<i>21,3</i>	<i>3,6–5,3</i>

3,6—5,3 особи). Тож у таких житлах проживали батьківські пари із одним—трьома/чотирма дітьми.

Зіставлення показників середньої кількості мешканців однієї споруди узгоджується із результатами відповідного моделювання. Подружжя «трипільців» могло мати до трьох-чотирьох дітей, а з появою останньої дитини перша вступала у шлюб або наближалася до шлюбного віку. Однак батьківська пара після вступу у шлюб усіх дітей, напевне, проживала окремо, а не з родиною молодшої дитини, як вважає О.Г. Корвін-Піотровський (Колесников А. 1993, с. 36—37). У такому разі велика патріархальна сім'я займала кілька розташованих поруч споруд на поселенні. На користь цього свідчить неодноразово відзначене дослідниками «гніздове» розташування споруд на різних пам'ятках та проведений Т.М. Ткачуком аналіз знакової системи, що дозволяє говорити про проживання близьких родичів у таких «гніздах», себто групах із трьох—чотирьох будівель (Ткачук 2005).

Загальній системі не відповідають великі житла типу 1. Розрахунки показують, що в них могло проживати від шести до дев'яти—десяти осіб (табл. 4). У межах таких споруд знайдено лише по одній печі, що не дозволяє говорити про спільне проживання кількох сімей. З огляду на попередні показники також виникають сумніви стосовно спільного проживання кількох поколінь мешканців. Якщо верхній межовий інтервал корисної площі невеликих жител близький до нижнього граничного інтервалу корисної площі будівель середнього розміру, то великі споруди слід розглядати окремо (табл. 2, г). Особливості жител варіанта 3 типу 1 дозволяють висунути дві гіпотези щодо їх інтерпретації.

1. Такі споруди виконували функції чоловічих будинків.

2. Житла великих розмірів належали т. зв. племінним авторитетам, які, можливо, стояли на чолі родів, кланів, общин у складі великих поселень тощо.

Питання про наявність чоловічих будинків на трипільських поселеннях розглядала К.П. Бу-

нятян (Бунятян 1999, с. 118). Особливості інвентарю, що походить зі споруд 3 у Бернашівці (Збенович 1980, с. 23—33) та 7 у Коновці (Шмаглій, Рижов, Дудкін 1985, с. 46; Рижов 2001, с. 58—59), змушують погодитись із думкою дослідниці. Проте знахідки у спорудах 14, 20 та 25 в Тальянках аналогічні інвентарю інших жител поселення. Це схиляє до розуміння будівель великих розмірів як жител т. зв. «племінних авторитетів». Зауважимо, що за аналогічним критерієм В.Д. Барану вдалося реконструювати соціально-структуру населення ранньослов'янського селища Рашків I (Баран 1998, с. 240—241). Кількість мешканців великих будівель навряд чи принципово відрізнялася від чисельності звичайних сімей, тому для отримання коректних результатів будівлі варіанта 1 типу 1 у подальших розрахунках не враховано.

Оцінка кількісного складу мешканців будинку за розрахунками загальних розмірів споруди, площі житлового приміщення або корисної площі містить надзвичайно важливу деталь, ігнорування якої призводить до серйозних похибок у розрахунках чисельності населення окремих пунктів або макрогруп поселень. Це яскраво простежується при аналізі окремих досліджень, де кількісний склад сім'ї береться із даних етнографії, а потім під ці цифри «підганяються» середні показники простору житла, що припадають на одну особу. Помилка археологів у цьому випадку полягає в оперуванні виключно мінімальними та максимальними значеннями, що не враховують тенденцій смертності у різних статево-вікових групах, смертності внаслідок епідемій, нещасних випадків, перспективи росту сімей тощо. Доволі часто саме такі похибки містять роботи етнографів (особливо це стосується дослідників XIX ст.). Більш складною є ситуація із оцінкою площі будівель. За винятком розмірів жител варіанта 3 типу 1, тенденції у розподілі ознаки корисної площі споруд (табл. 2, г) свідчать про врахування необхідного окремим родинам простору ще під час будівництва. Серед жител із середнім значенням корисної площі можна виділити щонайменше три підгрупи (12,2—15, 15,7—18 та 19,2—24 м²),

Таблиця 5. Орієнтовна кількість мешканців томашівських поселень

Поселення	Площа, га	Коефіцієнт забудови, кількість жител на 1 га	Орієнтовна кількість споруд	Орієнтовна кількість споруд, що функціонували синхронно	Кількість мешканців, осіб
Тальянки	341,5	6	2050	1600	3840—4000
Майданецьке	214	8,75	1870	1470	3528—3675
Мошурів I	7,1	7	50	40	96—100

яким відповідають середні показники кількості мешканців 2–3 — 3–4, 3–4, 3–5 — 4–6 осіб. За потенційно рівних можливостей кожної родини мати максимально можливу кількість дітей (3–4), така тенденція свідчить про те, що в різні періоди розвитку поселення будівельники враховували тривалість його подальшого існування. Таким чином, отримані показники відображають не середній, а максимальний склад мешканців споруди. Якщо похибки містять і залучені етнографічні дані, і числове значення коефіцієнта, що відображає обсяг простору на одного мешканця, то вони «перекривають» одна одну. Так створюється ілюзія перевірки розрахунків за одним методом результатами оцінок за іншим, хоча отримані дані хибні. Відповідно, отримання коректних середніх значень потребує корегування максимальних показників.

Максимальний склад сім'ї визначається діленням сумарної кількості мешканців залучених до аналізу будівель на їх загальну кількість:

$$(71,8-105,9) / 27 = 2,7-3,9 \text{ осіб.}$$

Середній склад сім'ї можна отримати, зменшивши на одну особу максимальну кількість мешканців жител середніх розмірів. На статистичному рівні це зумовлює взаємне «перекривання» відхилень у бік збільшення або зменшення. Таким чином, середній склад нуклеарної сім'ї визначається в межах:

$$(71,8-22)-(105,9-22) / 27 = 1,8-3,1 \text{ осіб}$$

і становить 2,4–2,5 осіб. Чисельність великої патріархальної родини — 7,2–7,5 — 9,6–10 осіб.

На перший погляд, запропонований показник є заниженим, проте він цілком узгоджується з окремим проживанням літніх батьків, певною кількістю молодих сімей, які ще не мають дітей, високою смертністю у дитячому та підлітковому віці, смертністю жінок у післяпологовий період, а це — типові характеристики демографічного розвитку ранньоземлеробських суспільств. Наприклад, середній склад нуклеарної сім'ї в індіанців публо Броукен-Кі становить 1,7, а індіанців публо Грассхпер — 2,8 особи (Hill 1978; Longacre 1976).

Кількість населення окремих пунктів визначається як добуток площі поселення на коефіцієнт його забудови та на кількість мешканців одного дому. Геомагнітні плани поселень третьої фази розвитку томашівської групи Тальянки, Майданецьке, Мошурів I дають змогу встановити коефіцієнт забудови та отримати достатньо достовірні показники кількості

мешканців частково синхронних пунктів різного розміру (табл. 5). Вказана у таблиці площа поселень суттєво відрізняється від усталених в літературі показників. Цифри отримано розрахунками розмірів за формулою площі овалу, а не площі прямокутника, як це робилося раніше (Дяченко, у друці). Дані про забудову пам'яток опубліковано (Круц 1989, с. 124; Шмаглий Видейко 2001–2002, с. 113; Дудкін 2004). Окреме проживання літніх батьків дозволяє припустити, що споруди після їхньої смерті переставали функціонувати. За даними планіграфії та вертикальної стратиграфії Майданецького (Шмаглий, Видейко 1990, с. 93–94; 2001–2002, с. 121–122) кількість будівель, що функціонували синхронно, визначається як 890 із 1135 або 78,4 %. Відповідно до цього розраховано кількість одночасно заселених жител для трьох поселень (табл. 5).

Чисельність мешканців невеликого селища Мошурів I відповідає оптимальній організації ранніх землеробів у просторі (Колесников М. 2007, с. 80–81), а кількість населення поселень-гігантів Тальянки та Майданецьке узгоджується із палеоекономічними розрахунками А.В. Ніколової (Николова 2002, с. 162–163; Николова, Пашкевич 2003, с. 92–93) та Б. Гейдарської (Gaydarska 2003).

Підсумки. Отже, ми розглянули проблему оцінки чисельності сім'ї у населення томашівської локальної групи західотрипільської культури за критерієм корисної площі споруд. Процедура дослідження складають аналіз та систематизація джерел, обґрунтування принципів проведення розрахунків, кореляція отриманих даних із економічним потенціалом суспільства, яке вивчається. Кількісний склад нуклеарної сім'ї оцінюється в 2,4–2,5 осіб, великої патріархальної родини — у 7,2–7,5 — 9,6–10 осіб. У процесі роботи встановлено окреме проживання дітей, що вступили у шлюб, від літніх батьків. Це вказує на діахронне функціонування жител в межах поселень. Отримані показники узгоджуються із палеоекономічними розрахунками А.В. Ніколової та Б. Гейдарської.

Перспективи подальших досліджень полягають у ретельному вивченні особливостей будівель великих розмірів та палеодемографічному аналізі інших локально-хронологічних утворень кукутень-трипільської спільноти.

Автори вдячні В.О. Круцу за люб'язно надану можливість користуватися матеріалами розкопок поселення Тальянки.

- Баран В.Д. Давні слов'яни — К., 1998.
- Бибиков С.Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья // СА. — 1965. — № 1. — С. 48—62.
- Бунятян К.П. Давне населення України. — К., 1999.
- Відейко М.Ю. Економіка та суспільний лад трипільського населення Південного Побужжя (етапи ВІІ—СІ): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1992.
- Дудкін В.П. Мошурів I // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — С. 357.
- Дяченко А.В. До проблеми систематизації поселень західнотрипільської культури у межах річчя Південного Бугу та Дніпра // У друці.
- Збеневич В.Г. Поселение Бернашевка на Днестре: к проблеме происхождения трипольской культуры. — К., 1980.
- Зінковський К.В. До проблеми трипільського житлобудування // Археологія. — 1975. — 15. — С. 13—21.
- Колесников А.Г. О демографической структуре трипольского населения Среднего Поднепровья // Исторические чтения памяти М.П. Грязнова. — Омск, 1987. — С. 69—70.
- Колесников А.Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья (опыт социальных реконструкций в археологии). — К., 1993.
- Колесников М.А. «Магические цифры» в демографии доклассовых и раннеклассовых обществ // Трипільська культура. Пошуки, відкриття, світовий контекст. — К., 2007. — С. 79—81.
- Круц В.А. Крупные трипольские поселения (к истории энеолитического населения Буго-Днепровского междуречья) // Задачи советских археологов в свете решений XXVII съезда КПСС: Тез. докл. конф. — М., 1987. — С. 133—135.
- Круц В.А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра // Первобытная археология. Материалы и исследования. — К., 1989. — С. 117—132.
- Круц В.А. Планировка поселения у с. Тальянки и некоторые вопросы трипольского домостроительства // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. конф. 1-го полевого семинара. — Тальянки, 1990. — С. 43—47.
- Круц В.О. Питання демографії трипільської культури // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 30—36.
- Круц В.А. Трипольские площадки — результат ритуального сожжения домов // Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнарод. конф. — К., 2003. — С. 74—76.
- Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Менотти Ф., Рыжов С.Н., Черновол Д.К. Исследования поселений-гигантов трипольской культуры в 2005—2006 гг. // Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2008 г. — К., 2008. — С. 109—115.
- Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Менотти Ф., Рыжов С.Н., Черновол Д.К. Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2008 г. — К., 2008а.
- Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Рыжов С.Н. Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2001 г. — К., 2001.
- Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Рыжов С.Н., Бузян Г.Н., Овчинников Э.В., Черновол Д.К., Чабанюк В.В. Исследования поселений-гигантов трипольской культуры. — К., 2005.
- Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Рыжов С.Н., Черновол Д.К. Исследования поселений-гигантов трипольской культуры в 2005—2006 гг. — К., 2008б. — С. 71—81.
- Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Чабанюк В.В. Отчет о работе Тальянковского отряда Трипольской экспедиции в 2000 г. // НА ІА НАНУ. — 2000/43.
- Круц В.А., Рыжов С.Н. Отчет о работе Трипольской экспедиции (Тальянковский отряд) в 1987 г. // НА ІА НАНУ.
- Круц В.А., Рыжов С.Н. Отчет о работе Тальянковского отряда Трипольской экспедиции в 1988 г. // НА ІА НАНУ. — 1988/4а.
- Круц В.А., Рыжов С.Н. Отчет о работе Тальянковского отряда Трипольской экспедиции в 1989 г. // НА ІА НАНУ. — 1989/17.
- Круц В.А., Рыжов С.Н. Отчет о работе Тальянковского отряда Трипольской экспедиции в 1990 г. // НА ІА НАНУ. — 1990/7.
- Круц В.А., Рыжов С.Н. Отчет о работе Тальянковского отряда Трипольской экспедиции в 1993 г. // НА ІА НАНУ. — 1993/3.
- Круц В.А., Рыжов С.Н. Отчет о работе Тальянковского отряда Трипольской экспедиции в 1994 г. // НА ІА НАНУ. — 1994/3.
- Круц В.А., Рыжов С.Н., Збеневич В.Г., Шумова В.А. Отчет о работе Тальянковского отряда Трипольской экспедиции за 1981 г. // НА ІА НАНУ. — 1981/116.
- Круц В.А., Рыжов С.Н., Клочко В.И. Отчет о работе Трипольской экспедиции (Тальянковский отряд) в 1985 г. // НА ІА НАНУ. — 1985/23е.
- Круц В.А., Рыжов С.Н., Клочко В.И. Отчет о работе Трипольской экспедиции (Тальянковский отряд) в 1986 г. // НА ІА НАНУ. — 1986/2.

- Круц В.А., Рыжов С.Н., Корвин-Пиотровский А.Г., Чабанюк В.В. Отчет о работе Тальянковского отряда Трипольской экспедиции в 1998—1999 гг. // НА ІА НАНУ. — 1998—1999/97.
- Круц В.А., Рыжов С.Н., Шумова В.А. Отчет о работе Трипольской комплексной экспедиции за 1982 г. // НА ІА НАНУ. — 1982/21а.
- Круц В.А., Рыжов С.Н., Шумова В.А. Отчет о работе Трипольской экспедиции (Тальянковский отряд) за 1983 г. // НА ІА НАНУ. — 1983/30а.
- Круц В.А., Рыжов С.Н., Шумова В.А., Салий Н.Г. Отчет о работе Тальянковского отряда Трипольской экспедиции в 1984 г. // НА ІА НАНУ. — 1984/38.
- Маркевич В.И. Трипольское поселение Варваровка VIII // Тез. докл. Первого симпозиума по археологии и этнографии Юго-Запада СССР и РНР. — Кишинев, 1974. — С. 15—16.
- Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). — Л., 1976.
- Николова А.В. Заметки к палеоэкономическим реконструкциям ранних форм земледелия (на примере Трипольской культуры) // Сучасні проблеми археології. — К., 2002. — С. 161—163.
- Николова А.В., Пашкевич Г.А. К вопросу об уровне развития земледелия трипольской культуры // Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнарод. конф. — К., 2003. — С. 89—95.
- Пассек Т.С. Периодизация поселений трипольской культуры (III—II тыс. до н. э.). — МИА. — 1949. — № 10.
- Рижов С.М. Особливості релігійних уявлень трипільських племен Пруто-Дністровського регіону // Давня історія України та суміжних регіонів. — Ужгород, 2001. — Вип. 13. — С. 57—61.
- Ткачук Т.М. Знакові системи Кукутень—Трипільської спільності. — К., 2005. —Т. 2.
- Шмаглий Н.М., Видейко М.Ю. Микрохронология поселения Майданецкое // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. — Тальянки, 1990. — С. 91—94.
- Шмаглий Н.М., Видейко М.Ю. Майданецкое — трипольский протогород // Stratum Plus. Земля Триполиада. — СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2001—2002. — № 2. — С. 44—140.
- Шмаглий М.М., Рижов С.М., Дудкін В.П. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї // Археологія — 1985. — 52. — С. 42—52.
- Шумова В.О. Про одну з категорій кераміки пізньотрипільських пам'яток межиріччя Південного Бугу та Дніпра // Тез. доп. III Вінницької обласної історико-краєзнавчої конф. — Вінниця, 1985. — С. 45—46.
- Gaydarska B. Application in GIS in Settlement Archeology: An Integrated Approach to Prehistoric Subsistence Strategy // Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнарод. конф. — К., 2003. — С. 212—215.
- Hassan F.A. Demographic Archeology // Advances in Archeological Method and Theory. — 1978. — Vol. 1. — P. 49—90.
- Hill J.N. Broken Ki Pueblo. — Anthropological Papers. — 1978. — № 8.
- Longacre W.A. Population Dynamics of the Grasshopper Pueblo, Arizona // Demographic Anthropology. — New Mexico, 1976. — P. 169—184.

Одержано 29.01.2009

А.В. Дяченко, Д.К. Черновол

СОСТАВ СЕМЬИ НАСЕЛЕНИЯ ЗАПАДНОТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Статья посвящена расчетам среднего состава семьи по признаку полезной площади сооружений. Получены показатели 2,4—2,5 человек — состав малой нуклеарной семьи и 7,2—7,5 — 9,6—10 человек — состав большой патриархальной семьи. В ходе исследования установлено соответствие предложенных показателей синхронному функционированию 78,4 % жилищ поселений. Результаты расчетов согласуются с палеоэкономическими реконструкциями А.В. Николовой и Б. Гейдарской.

O.V. Dyachenko, D.K. Chernovol

FAMILY STRUCTURE OF THE POPULATION OF WESTERN TRYPILLIAN CULTURE

The article is devoted to calculations of average family size on the basis of the actual living space of buildings. Parameters of 2,4—2,5 persons in a structure of a nuclear family, and from 7,2—7,5 to 9,6—10 persons in a structure of an extended patriarchal family are received. During the research a conformity of the suggested parameters with synchronous functioning of 78,4 % of dwellings of settlements has been established. Results of calculations reconcile with the palaeoeconomic reconstructions made by A.V. Nikolova and B. Geydarska.